

KISS LAJOS-EMLÉKÜLÉS

Emlékezés Kiss Lajos születésének centenáriumán*

HOFFMANN ISTVÁN

Tisztelt Hallgatóság!

Napra pontosan 100 évvel ezelőtt itt, a Péterfia utca 53. szám alatt álló egykori cívisházban született meg idősb Kiss Lajos és Nagy Margit második fiúgyermekként Kiss Lajos, akinek a tiszteletére, emléktáblájának avatására most összegyűltünk.

Kiss Lajos édesapja a város köztisztviselőként működött, de a családnak volt némi birtoka is a város határában. Jellegzetes századfordulós monarchiabeli pálya és értelmiségi sors volt az apáé: az első világháborúban a 16. császári huszárezrednek volt az állatorvosa, de szolgált Marburgban, a mai Mariborban is.

Fia, Kiss Lajos iskolai tanulmányait szülővárosában végezte, iskolái közül mindig meleg szívvel emlékezett vissza a piarista gimnáziumra, ahol középiskolai éveit töltötte. Még bő fél évszázad múltán is élményként beszélt az iskolába vezető reggeli útjairól a régi Vár utcán át, a Csapó utcát érintve egészen a Szent Annáig. Érzékletesen festette le azt a régi Debrecent, amelyet az én generációm már csak az 1960-ban forgatott Légy jó mindhalálig című film kockáiról ismerhetett Móricz Nyilas Misijének nyomában járva.

Az iskolai évekből Kiss Lajos előszeretettel idézte fel a nyelvek iránti vonzalmát. A két háború közötti időszakban a latin és a német tanulása volt előtérben — utolsó éves gimnazistaként még országos latin tanulmányi versenyen is részt vett —, de tanult emellett franciául és angolul is. Visszaemlékezésében némi jó értelemben vett irigységgel utalt azokra, akik Pozsonyban, Sopronban, Kassán vagy éppen Temesváron többnyelvű környezetben szinte az anyatejjel szívták magukba egyszerre több nyelv ismeretét is. Ő ezzel szemben az ilyen értelemben

* Elhangzott Kiss Lajos emléktáblájának avatásakor Debrecenben, 2022. június 2-án.

vett „legmagyarabb” (vagyis tisztán egynyelvű) városban, Debrecenben nem részesülhetett az idegen nyelvek „fájdalommentes” elsajátításában (KISS LAJOS, Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2004. 353).

A nyelvek szeretete mellett a katonai pálya vonzotta őt igazán. Ennek a vonzalomnak a forrásáról nincs ugyan ismeretem, de az kétségtelen, hogy családi házuk ablakán kinézve nap mint nap a királyi honvéd laktanya épületére eshetett a tekintete. 1940-ben katonaként Munkácson szolgált, majd 1941 és 1943 között a honvéd Ludovika Akadémián tanult. Tüzérszti szolgálatát hadnagyi rangban a debreceni tüzérlaktanyában, a Debreceni Egyetem mai Kassai úti campusán kezdte meg. Ezt tizenhárom hónap harctéri szolgálat követte a második világháborúban, majd három évi szovjet fogság a Kaukázus vidékén, Tbiliszi közelében.

Kiss Lajost a szláv nyelvek közelébe a katonai pálya vezette. Ő maga írja, hogy Munkácson sajátította el a cirill ábécét, és valamennyire a ruszin nyelvet is, mivel „Nem tudtam [...] elviselni, hogy értetlenkedve nézegessem az itt-ott található cirill betűs feliratokat, s hétpecsétes titokként legyenek előttem lezárva az így nyomtatott szövegek, a ruszin nyelven folyó diskurzusok.” (i. m. 354). Később a kényszerű hadifogságot is a nyelvtanulás terepévé alakította Kiss Lajos, és ott egy év alatt annyira előrehaladt az orosz nyelv elsajátításában, hogy a foglytáborban ezután már tolmácskodott is.

Hazatérve — a megváltozott körülmények között — ezt a tudását hasznosítva jelentkezett a debreceni egyetem orosz–német szakjára, ahol tehetségével és szorgalmával olyan sebesen haladt előre tanulmányaiban, hogy néhány év elteltével már orosz nyelvtani előadásokat is tartott a hallgatóknak. Az akkoriban Gulyás Pálnéék debreceni lakásában időző és dolgozó Németh László is a segítségét kérte Koczogh Ákos közbenjárásával a penzumként rászabott Plavucsaja sztanyica című szovjet termelési regény halneveinek fordításában. (A regény ugyanis egy halászati kolhozról szól, és később Úszó falu címmel jelent meg.) Németh László ezt követően az immár hozzá méltó és méltán híressé vált Anna Karenina fordításához az orosz nyelvű Tolsztoj-kötetet Kiss Lajostól kapta kölcsönbe, amely aztán — a műfordító lapszéli jegyzeteivel ellátva — nagy elmék debreceni találkozásának az emlékévé is vált.

Kiss Lajos, mivel származása és előélete következtében az 50-es évek első felében komolyabb egyetemi oktatói előmenetelre nem számíthatott — majd fél évszázad múltán térhetett vissza csupán egy-egy előadást tartva a debreceni egyetemre —, ezért a tudományos pályát választotta. Az akkoriban bevezetett tudományos továbbképzési rendszerben aspiráns lett Hadrovics László professzor mellett. Kiss Lajos ezzel a magyarországi szlavisztika meghatározó műhelyébe került, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szlavisztikai Tanszékére, mégpedig annak legpezsgőbb időszakában, ahol a tanszék vezető Kniezsa Istvánnak az

idő tájt, 1955-ben jelent meg a magyar nyelv szláv jövevényszavairól írott monográfiája.

Kiss Lajos tudományos pályája e két nagyszerű tudós hatása alatt formálódott. Hadrovics Lászlóhoz évtizedeken át, mestere haláláig atyai barátság fűzte, tudományos életműve mégis talán inkább Kniezsa István munkássága szerves folytatásaként értékelhető. Ebben a tematikus érintkezés mellett bizonyára szerepet játszhatott személyiségük, habitusuk hasonlósága is. Mindkettőjük munkáit a gondolatszövésszerű katonás fegyelme és logikussága, a stílus fegyelmezett, szűkszavú pontossága jellemezte. (Talán nem véletlen párhuzam az sem, hogy Kniezsa ugyancsak hivatásos katonából lett tudós szlavistává az első világháborút követően.)

Kiss Lajos tudományos munkássága a magyarországi szlavisztikai kutatásoknak ahhoz a vonulatához tartozik, amelyet hungarocénrikus szlavisztikának szokás nevezni, s amelynek legkiemelkedőbb képviselője a korábban említett Kniezsa István és Hadrovics László mellett Melich János volt. Ez a tudományterület a magyar–szláv kapcsolatok történelmi intenzitásából következően fontos eredményekkel járult hozzá a magyar nyelv- és művelődéstörténet megismeréséhez, de egyszersmind a szláv nyelvek történetére vonatkozó ismeretanyaghoz is, mivel a Kárpát-medence szlávságának az ezredforduló körüli időszaka leginkább a magyarba bekerült egykori nyelvi elemeiből ismerhető meg.

Kiss Lajos figyelmét a nyelv alkotóelemei közül elsősorban a szavak világa és az ezek mögött rejlő emberi tudás kötötte le. Enciklopédikus érdeklődése a múlt megismerése iránti vonzalmával együtt e téren tudott leginkább kiteljesedni.

Első könyve a magyar nyelv szláv mintára alkotott tükörszavait tárgyalta, amely megírásához a szerzőnek nemcsak széles körű idegen nyelvi ismeretekre volt szüksége, hanem — ha úgy tetszik — gazdag világismeretre, művelődéstörténeti tájékozottságra is. Ugyanezt a tudását kamatoztathatta Kiss Lajos a Magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának egyik szerzőjeként is. E munka az 1960-as évek magyar nyelvtudományi kutatásainak kimagaslóan fontos programja és eredménye volt.

Az etimológia, a szófejtés és a szótörténet terén szerzett tudása, tapasztalata és a térképek iránt fiatal kora óta megnyilvánuló vonzalma hozhatta Kiss Lajos elé a helynevek vagy másképpen a földrajzi nevek vizsgálatának izgalmas kérdését, amely az 1970-es évektől fő kutatási területévé vált. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének kutatójaként — pályája vége felé kutatóprofesszoraként — egyéni tervmunka keretében helynévetimológiával foglalkozott. Ez irányú tevékenységének, sőt egész pályájának is megkoszorúzása a Földrajzi nevek etimológiai szótára című mű, amely egyben a magyar nyelvtudománynak is az egyik csúcsteljesítménye. A szűkebb nyelvész szakma szereplői mellett egész sor más tudományterület szakemberei használják nélkülözhetetlen

tudományos kézikönyvként és segédeszközként, de többszöri kiadása azt is mutatja, hogy a művelt nagyközönség is megkülönböztetett érdeklődéssel fogadta ezt a könyvet.

Az e műbe beemelt helynevek válogatásának szempontjairól a következőket írta a szerző: „A földgömbre egy képzeletbeli hálót borítottam, amelynek szemei a magyarság lakóterületénél, a Kárpát-medencénél összesűrűsödtek, s onnan távolodva fokozatosan ritkultak.” (359). Azt, hogy ennek a képzeletbeli hálónak a Kárpát-medencén belül Debrecen környékén voltak a legsűrűbbek a szemei, az is bizonyítja, hogy ebből a térségből került be arányait tekintve a legnagyobb számú helynév a szótárba. Aligha csak a névtani érték és érdekesség magyarázza (bár kétségtelenül az is), hogy a *Péterfia utca* mellett szerepel benne a *Csapó*, a *Darabos*, a *Hatvan*, a *Két malom*, a *Mester* és a *Nyomtató utca* is (noha utcanévek egyébként csak a legritkább esetben fordulnak elő a szótárban), de magtalálható benne például a város központjától délnyugatra fekvő *Basa-halom* neve is, amelynek a környékén a család földjei egykor feküdtek.

Kiss Lajos tudományos pályája Debrecenről távol, Budapesten teljesedett ki, de a város iránti vonzalma, szeretete soha nem szűnt meg. A fentiek mellett ezt egy személyes emlékem is igazolja. Engedjék meg, hogy ezt megosszam önökkel! Amikor évtizedekkel ezelőtt először választottak be a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottságába, akkor ő a bizottságnak éppen a társelnöke volt. Az első ülésre érkezésemkor mint fiatal debreceni kollégát üdvözölt, és a későbbiekben mindig fenntartotta a maga melletti széket számomra. Az ülések előtti várakozás perceiben rendre Debrecenről kérdezősködött, és miután kiderült, hogy szülőházának a kertje szinte szomszédos a miénkkel, egy koratavaszi találkozás alkalmával így fordult hozzám: Virágoznak-e már nálatok, Pista, a barackfák? Lelki szemeivel Budapestról is a debreceni emlékeket igyekezett felidézni.

Aligha kérdéses, hogy Kiss Lajos akadémikus nemcsak mint a magyar nyelvtudomány kiemelkedő képviselője, hanem mint a városnak Debrecenhez, Debrecen szellemiségéhez hűséges tudós alkotója is méltó arra, hogy emléktábla jelölje meg szülőhelyét. Emlékeztessen ez bennünket ezután mindig Debrecen jeles szülöttjének, Kiss Lajos nyelvész akadémikusnak a kiemelkedő szellemi teljesítményére!

Hoffmann István
ORCID: 0000-0002-9926-7674
Debreceni Egyetem
hoffmann.istvan@arts.unideb.hu